

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра теоретичної і практичної філософії

**ЕВОЛЮЦІЙНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ЯК ОСНОВА
ДЛЯ РОЗВИТКУ ПОВЕДІНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

кваліфікаційна робота зі спеціальності

033 Філософія

на здобуття академічного звання бакалавра філософії

Студент-виконавець:

Галімон Ірина Віталіївна

IV курс, II група, філософія

Науковий керівник:

Шашкова Людмила Олексіївна,

доктор філософських наук, професор

Допущено до захисту:

(підпис)

Завідувач кафедри _____

Київ – 2020

ЗМІСТ

Вступ	3
 Розділ перший. Поворот до натуралістичної епістемології та формування еволюційної епістемології.	
1.1.Натуралістична епістемологія: особливості формування.....	6
1.2.Проект еволюційної епістемології.....	10
1.3. Когнітивно-еволюційний підхід до процесу пізнання (Д. Кемпбел і К. Лоренц)	15
1.4. Концепція «автопоезису» в епістемології.....	17
1.5. Пізнання як результат біологічної еволюції: К. Поппер і Г. Фолмер.....	21
 Розділ другий. Еволюційна епістемологія як основа поведінкової економіки.	
2.1. Теоретичні засади формування поведінкової економіки	26
2.2. Патерналізм як принцип поведінкової економіки.....	29
2.3. Теорія поштовху Р. Талера і розвиток основних ідей поведінкової економіки	35
Висновки	40
Список використаних джерел	45

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається зростанням дослідницьких інтересів до проблематики поведінкової економіки в науці і філософії. В основу нового бачення, запропонованого поведінковою економікою, лягли емпіричні дослідження поведінки людини в економічному середовищі, які дозволили представити опис такої поведінки складнішими і змістовними моделями, ніж ті, які пропонував класичний підхід. Поведінкова економіка вийшла за рамки звичних питань економічної теорії і почала розглядати важливі і гострі соціально-економічні проблеми, використовуючи нові методи і підходи.

Можна виявити певні родинні риси і спільні корені між філософською та економічною дисципліною. Багато з попередників західної економічної теорії, наприклад, Джон Локк і Адам Сміт, були філософами-моралістами; інші теоретики економічної думки, такі як Карл Маркс і Джон Мейнард Кейнс, за загальним визнанням, зробили істотний внесок у філософію. Проте, сучасна епоха демонструє, що онтогенез не повторює філогенез, і середній економіст другої половини ХХ століття напевно став би заперечувати тісний взаємозв'язок між цими двома областями, як і неминучість цього взаємозв'язку.

Еволюційна епістемологія - відносно новий, швидко прогресуючий напрямок в сучасній пізнавальній діяльності, який застосував загальну модель еволюції до дослідження процесу розвитку наукового знання, яка вимагає глибокого осмислення і аналізу.

Саме тому еволюційна епістемологія спирається на уявлення про те, що пізнавальний апарат людини виступає, як механізм адаптації, що розвинувся в процесі біологічної еволюції, тому сам пізнавальний процес може бути зрозумілий тільки на основі сучасної теорії еволюції.

Незважаючи на те, що поняття "еволюція" дуже часто використовується в різних сенсах, в даному випадку мова йде про когнітивний підхід, який своїм виникненням зобов'язаний успіхам біологічної теорії еволюції, популяційної генетики і генетики людини.

Основне завдання сучасної еволюційної епістемології, як розуміли більшість дослідників, полягало в розробці всебічного і максимально вичерпного підходу до проблем розвитку пізнання, вивчення природи суб'єкта, який пізнає його генетичну структуру, фізичні здібності, психологію і т.п. Положення еволюційної епістемології застосовуються в еволюційних психології, етиці, естетиці, педагогіці, в соціальній інженерії та в поведінковій економіці.

Теоретичною та інформаційною основою дослідження є роботи К. Лоренца, Ж. Піаже, Г.Фолмера, К. Поппера, Р. Талера, А. Канемана, А. Тверські та інших.

Об'єкт дослідження – проекти еволюційної епістемології та філософсько-економічної думки початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – концептуальні ідеї еволюційної епістемології як основа для формування поведінкової економіки.

Основною метою дипломної роботи є теоретичне осмислення еволюційної епістемології, її основних засад та ідей, що стали основою для формування і розвитку поведінкової економіки як нового напрямку філософсько-економічної думки.

Реалізація окресленої мети зумовила необхідністю вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати процес еволюції і пізнання з точки зору К. Лоренца;
- розглянути пізнання, як результат біологічної еволюції з позиції Г. Фолмера;
- розкрити зміст і специфіку еволюційної епістемології К. Поппера та Д. Кемпбела;
- виділити передумови виникнення і формування поведінкової економіки;
- розкрити зміст поведінкової економіки та лібертаріанського патерналізму.

Методи дослідження визначаються цілями і завданнями дипломної роботи, була використана низка методів і принципів філософського аналізу. Перш за все, дипломна робота ґрунтується на узагальненні і систематизації, елементах аналітичного підходу до вирішення поставлених завдань. Історико-філософська реконструкція дозволила виділити проблемне поле і специфіку еволюційної епістемології як самостійної сфери філософських досліджень. Основні ідеї та принципи герменевтики стали ключовими для розкриття проблем, що розглядаються в цій роботі.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, 8 підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. У вступі обґрунтовано актуальність роботи, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, його теоретичну основу. У першому розділі визначено причину та особливості формування натуралістичної епістемології та визначено еволюційну епістемологію як проект натуралістичної епістемології, мова йде про персоналії і проекти еволюційної епістемології, викладено більш докладно їхні основні концептуальні ідеї. В другому розділі розкриваються передумови формування і зміст основних теоретичних ідей поведінкової економіки.

Розділ перший. Поворот до натуралістичної епістемології та формування еволюційної епістемології.

1.1. Натуралістична епістемологія: особливості формування.

Засновником натуралістичної епістемології є американський філософ Вілард ван Орман Квайн. Саме він сформулював абсолютно новий підхід до епістемології, стверджуючи, що епістемологія є частиною психології і, отже, частиною природничої науки. Сучасна натуралістична позиція Квайна нерідко трактується як спроба синтезу різних теоретичних орієнтацій Рудольфа Карнапа і Отто Нейрата.

Отто Нейрат – філософ мови, соціолог, економіст і політичний активіст – є однією з найяскравіших фігур в історії розквіту Віденського гуртка. Численні статті і роботи, що носили популяризаторський характер, значно вплинули на історико-філософські оцінки ролі Нейрата в зародженні логічного емпіризму. Саме він розробляв натуралістичну версію теорії науки. «Такий широкий інтерес до логічного емпіризму і єдності науки викликаний планом фактично повного огляду будівлі наук замість спекулятивної метафізики» [9; с.235]. Концепція Нейрата характеризується скепсисом по відношенню до «філософського апріоризму», примусової логічної систематизації, яка не відповідає реальній практиці наукового пізнання. Нейрат називав свою концепцію енциклопедизмом. «Основна ідея нової енциклопедії - продемонструвати всю логічну основу нашої сучасної науки таким чином, щоб бути в курсі прогалин, труднощів і дискусій і не створювалося хибне враження, що у "системи науки" є бажання зайняти місце спекулятивних систем» [9; с.235]. Основну тезу концепції енциклопедизму можна сформулювати наступним чином: наукове знання має характер не системи з жорсткою структурою, воно завжди реалізується у вигляді «м'яких» енциклопедій, які можуть сприйматися, як протоколи реальних наукових дискусій. Енциклопедизм ставить перед собою завдання

вказати логічну структуру науки і наводить деякі історичні висновки, які будуть сприяти розвитку логічного емпіризму.

Безпосереднім приводом для формулювання енциклопедизму був для Нейрата вихід праці «Логіка наукового дослідження» австро-англійського філософа К. Поппера. В якості головного критерію науковості Поппер висуває не верифікацію (підтвердження досвідом), а фальсифікацію (можливість спростування наукових теорій досвідом). Однак Поппер у своїй концепції виходив з моделі наукового знання як жорсткої, дедуктивної, аксіоматизованої системи. Нейрат же вважає таку модель не просто сильною ідеалізацією, а в принципі помилковим підходом. Ця модель є виразом псевдораціоналізму. Псевдораціоналізм базується на догматичній переоцінці логічних і методологічних правил, які нібито дозволяють шукати єдино правильне наукове рішення, наприклад, за допомогою спростування теорії завдяки експерименту. Нейрат передбачає ідеї холізму і натуралізму, що розвивалися В. Куайном самостійно і незалежно від свого попередника.

Програма Куайна може бути названа програмою «порятунку емпіризму». Вершиною попереднього розвитку емпіризму Куайн вважає роботи Рудольфа Карнапа - одного із засновників «Віденського гуртка», який становив ядро «логічного емпіризму». Непорушними, з точки зору Куайна, залишилися два основних принципи емпіризму, хоча і в ослабленій формі:

- доказом для науки є доказ за допомогою чуттєвих даних;
- всі значення слів повинні ґрунтуватися на чуттєвих даних.

Куайн стверджує, що дослідження здійснюється в контексті навчання мови. Воно розбивається на 2 основних кроки:

1. від стимулу до речення спостереження (відношення R-1);
2. від речення спостереження до теоретичних речень (відношення R-2).

R-1 і R-2 розуміються не як логічні відносини, а як емпіричні і вивчаються в рамках самої психології. Особливість цих кроків полягає в

тому, що первинним мовним елементом у Квайна виступають не терміни, не слова, а речення, що відображають його принципову холістську позицію.

Сенс слова залежить від тієї ролі, яку воно відіграє в реченні. Короткі речення сприймаються цілком, відповідно до певних стимулів. Складні речення утворюються за допомогою синтезу на основі аналогії, шляхом використання слів з інших речень, де вони вже зустрічалися. Квайн робить висновок: пошук ясного, реального поняття сенсу повинен починатися з дослідження речень.

«Вивчення слів включає в себе контраст, подібний до того, що має місце між вивчення пропозицій як цілого і побудовою їх з частин» [4]. Головною умовою навчання слів і мови в трактуванні Квайна є перцептуальна (від лат. *perception* - уявлення, сприйняття) схожість. Навчання - це придбання звички відповідати певною реакцією на певні умови. Для цього потрібне певне угруповання ситуацій для сприйняття, тобто стандарти подібності. Самі стандарти бувають двох родів: не тільки придбані, але і вроджені.

Якщо має місце навчання за допомогою обставин, то суб'єкт, що навчається, спочатку повинен бути забезпечений здібностями групувати свої пережиті епізоди в різних вимірах, і самі ці здібності не можуть бути продуктом навчання.

Вроджені стандарти перцептуальної подібності є продуктом попереднього біологічного розвитку людського роду і мають принципове значення для виживання, по суті, на всіх етапах біологічної еволюції, оскільки саме на їх основі відрізняються «хижак» чи «жертва». У трактуванні вроджених стандартів перцептуальної подібності квайнівська натуралістична епістемологія зникається з еволюційною епістемологією.

Перцептуальну подібність не слід плутати з більш фізично явною рецептуальною схожістю. Кожен глобальний стимул є упорядкована підмережа нервових закінчень суб'єкта. Дві такі підмережі можуть бути більш-менш подібними в звичайному сенсі слова, з огляду на те, що задіяні приблизно ті ж нервові закінчення, приблизно в тому ж порядку.

Перцептуальна схожість більш суб'єктивна, вона залежить від характеру реакції суб'єкта. Два подібних глобальних стимули можуть бути перцептуально подібними. Однак і два різних стимули можуть бути перцептуально подібними елементами психологічного механізму, що дозволяє навчатися, тобто формувати стандарти перцептуальної подібності (сліди, помітність, задоволення). Стандарти перцептуальної подібності мають загальноєволюційне значення.

Речення-спостереження є «початком», «вхідними воротами» в мову дитини. Пропозиції спостереження - це просто сигнали, які супроводжують певні обставини. Дитина гнучка і рухлива в мовному плані, швидко навчається складати речення і робити нові речення зі старих. Дитина отримує можливість продукувати зв'язки в реченні за аналогією. Одна з таких простих, але важливих конструкцій може бути названа предикатом спостереження. Із простих речень спостереження, наприклад, «синій», «небо» формується зв'язок «синє небо». Речення «Синє небо.» вказує на те, що ці якості ситуативно разом.

Наступний крок - так звані категоріали спостереження, що є узагальненим вираженням очікування. Наприклад, «якщо світить сонце, то жарко», «де вода, там мокро». Категоріали спостереження є вираз індуктивних очікувань, які підлягають вивченню. Вони і є чимось на зразок елементарної і мініатюрної наукової теорії. Категоріали спостереження висловлюють відому сталість буття. Категоріали спостереження продукують онтологію. Онтологія продукт пізнання.

Таким чином, Куайн, на його власну думку, здійснив «скромну імітацію» відомої програми емпіризму, дав начерк каузального ланцюга: від впливу частинок хвиль на наші рецептори аж до мініатюрної наукової теорії.

Отже, можна зробити висновок, що натуралістична епістемологія - це не якась одна теза, а скоріше ланцюг пов'язаних поглядів, що рекомендують різні форми відношення епістемології до природничої науки. У натуралістичній епістемології Куайн пропонує замінити нормативну

епістемологію емпіричною психологією, що розуміється як частина емпіричної науки. Згідно Квайну, епістемологія займається підставами науки, але спроби вивести пропозиції про світ з пропозицій про сприйняття виявляються безуспішними. Тут він має на увазі карнапівську раціональну реконструкцію з опорою на його так звану протокольну теорію.

1.2. Проект еволюційної епістемології.

«Еволюція наукового знання являє собою в основному еволюцію в напрямку побудови все найкращих і кращих теорій. Це - дарвіністський процес. Теорії стають краще пристосованими завдяки природному відбору. Вони дають нам все кращу і кращу інформацію про дійсність» [26].

Еволюційна епістемологія - це міждисциплінарний напрямок, мета якого є дослідження біологічних передумов людського пізнання і пояснення його особливостей на основі сучасної теорії еволюції. У німецькомовних країнах цей напрям особливо повно розвинений, для нього використовується назва «еволюційна теорія пізнання». Раціоналістична установка і орієнтація на розгляд реальних процесів - найбільш цінні якості еволюційної теорії пізнання. Виступаючи важливим фактором нового міждисциплінарного синтезу, еволюційна теорія пізнання привертає увагу до загальнотеоретичних дискусій дослідників самого різного профілю.

У її світлі по-новому звучать багато традиційних філософських питань: про співвідношення істини і користі, про межі пізнання і науки, про апіорні знання і індукції, про споглядання і теоретичне розуміння. На відміну від традиційної гносеології, де під суб'єктом розумілася, як правило, доросла, європейська освічена людина, тут в центр уваги ставляться процеси формування суб'єкта пізнання різного рівня підготовки.

Еволюційна епістемологія розвивалася в двох напрямках:

1) підхід, при якому на гносеологічні питання дається відповідь за допомогою природничо-наукових теорій, перш за все - за допомогою теорії

еволюції. Предметною областю даного підходу є еволюція органів пізнання і пізнавальних здібностей. Основні представники даного підходу: К. Лоренц, Г. Фолмер, Р. Рідль, Е. Ойзер, Ф. Вукетіч, про яких ми поговоримо в подальшому докладніше.

2) другий напрямок пов'язаний з моделлю зростання і розвитку наукового знання. Еволюційна епістемологія постає як діахронна концепція науки, яка досліджує динаміку теорій в моделях К. Поппера та С. Тулміна.

Суть еволюційної епістемології полягає в наступному: пізнавальні здібності людини є досягненням вродженого апарату відображення світу, що був розвинений в процесі родової історії людини і надає можливість фактичного наближення до позасуб'єктивної реальності. Ступінь цієї відповідності, в принципі, піддається дослідженню, щонайменше, методом порівняння.

Ядро еволюційної епістемології становить епістемологічний конструктивізм. «Об'єкт не можна відкрити так, як, наприклад, Колумб відкрив Америку. Об'єкт відкривається за допомогою конструювання, інакше кажучи, пізнати його можна лише шляхом послідовного наближення до нього за допомогою епістемічних структур (категорій, понять, когнітивних схем), які конструюються самим суб'єктом в ході його взаємодії з середовищем» [3, с. 22]

Головною філософською передумовою еволюційної епістемології є настанови так званого «гіпотетичного реалізму», які отримують у різних авторів трактування стосовно до різних конкретних проблем. Відповідно до цієї філософської передумови і конкретно-наукових даних представники еволюційної теорії пізнання стверджують, що будь-які живі істоти забезпечені системою апріорних когнітивних структур.

Апріорні когнітивні структури відповідають специфічним умовам життя різних живих істот. Характер цієї відповідності трактується по-різному. Одні (К. Лоренц) при описі відповідності використовують термін «відображення».

Інші (Г. Фолмер) вважають, що така термінологія є хибною. Зазначена відповідність має скоріше характер функціонального пристосування, що не гарантує коректності внутрішніх реконструкцій зовнішнього світу, але в деяких випадках допустимо говорити про ізоморфізми між об'єктивними структурами і суб'єктивними структурами пізнання.

До числа основоположень еволюційної епістемології дослідники відносять наступні:

- життя є пізнавальним процесом. Виникнення життя збігається з формуванням структур, яким властива здатність отримувати і накопичувати інформацію. К. Лоренц стверджує, що «життя є процесом отримання інформації». Інші (наприклад, Е. Ойзер) вважають цей вислів метафорою і кажуть, що пізнання є функцією життя. Розвиваючи і обгрунтовуючи свою точку зору, К. Лоренц підкреслює, що всі живі системи створені так, що вони можуть добувати і накопичувати енергію. Причому добувають її вони тим більше, чим більше накопичили. Отримання і накопичення релевантної інформації збереження роду має для всього живого таке ж конструктивне значення, як отримання і накопичення енергії. Обидва процеси однаково давні, обидва з'явилися одночасно з появою живих істот;
- будь-які живі істоти забезпечені системою вроджених диспозицій, апріорних когнітивних структур. Як відзначається багатьма дослідниками, ці апріорні когнітивні структури відповідають специфічним умовам життя різних живих істот;
- формування апріорних когнітивних структур здійснюється відповідно до еволюційного вчення. Етапи такого формування уважно простежуються К. Лоренцом в книзі «Зворотний бік дзеркала». В

результаті еволюції закріплюються саме ті когнітивні структури, які найбільшою мірою відповідають оточуючим умовам життя цих істот і сприяють їх виживанню. Це, власне, і є головна теза еволюційної теорії пізнання;

- адаптивність когнітивних структур є свідченням реалістичності одержуваних з їх допомогою знань. Г Фолмер в зв'язку з цим часто цитує висловлювання біолога Дж. Сімпсона: «Мавпа, яка не має реалістичних уявлень про гілку, на яку стрибає, була б незабаром мертвою мавпою і не належала б до числа наших предків»;
- в способах отримання і обробки інформації є схожість (подібність, відповідність). Ступінь і характер цієї схожості можуть отримувати різну трактовку. Так, на думку Лоренца, всьому, що ми, люди, знаємо про реальний світ, в якому живемо, ми зобов'язані тому, що з'явилося в ході історичного розвитку апарату отримання інформації, який (хоча і набагато складніше) побудований за тими ж принципами, як і той, що відповідає за рухові реакції інфузорії-туфельки. Головна риса цієї подібності - процеси абстрагування від «суб'єктивного» до «випадкового», когнітивного процесу об'єктивізації.

Передумовою понятійного мислення, раціонального абстрагування є механізми, що забезпечують константність сприйняття (кольори, розміри, форми), виділення інваріантних властивостей об'єктів. Ці механізми - суть функції тілесних, сенсорних структур. Це функціональна структура отримання і обробки короткострокової інформації, якою люди володіють до будь-якого досвіду, може бути прирівняна до кантівського апіоріоризму. Механізми забезпечення константності є системи високого ступеня складності за допомогою яких ми можемо обробляти «протоколи спостереження».

Характеризуючи другий напрямок розвитку еволюційної епістемології слід відзначити, що еволюція наукового знання, згідно К. Поппера, є еволюцією в напрямку побудови все більш і більш кращих теорій, і це результат природного добору. Відзначимо, що в концепції К. Поппера все знання людини носить гіпотетичний характер (фалібілізм), і тому в контексті його робіт поняття теорії синонімічно поняттю гіпотези. Зростання наукового знання, здійснюється методом припущень і спростувань (модифікація методу проб і помилок). Перед людством, що пізнає, постійно виникають проблеми, які необхідно вирішувати. Тому формулювання проблеми - вихідний пункт наукового дослідження. Сформулювавши проблему, необхідно висунути всі можливі гіпотези щодо її вирішення і піддати їх критичному аналізу (фальсифікації). Досягається це дедуктивним виведенням з гіпотез наслідків і емпіричною перевіркою. Дана процедура сприяє відбору найбільш продуктивної гіпотези. Але навіть, якщо шляхом фальсифікації ми спростували всі висунуті гіпотези, то це призводить до уточнення, переформулювання проблеми і зростання наукового знання здійснюється в русі від однієї проблеми до іншої.

Отже, еволюція людини - не тільки біологічна, а й еволюція культурна. Наше пізнання прямує також соціальними і культурними факторами. Тому питання про взаємозв'язок генетичної і культурної еволюції представляє великий інтерес для еволюційної епістемології. З точки зору еволюційної епістемології характерний для класичної філософії розрив між «світом природи» і «світом культури» може бути подоланий на основі теоретико-інформаційного підходу. Теоретико-інформаційний підхід передбачає, що в основі органічної еволюції лежить зміна інформації, а не організмів. Самі по собі окремі організми еволюціонують (можуть лише змінюватися форми їх поведінки), але зберігається і поступово еволюціонує генетична інформація закладена в ДНК. З точки зору теоретико-інформаційного підходу культурна еволюція аналогічна біологічній: в ході біологічної еволюції інформація передається генетично, а в ході культурної - шляхом навчання. Однак

культурна еволюція не залежить повністю від випадку – самостійно людина спроможна до активного пошуку нової інформації, свідомо обираючи напрямок своїх пошуків, хоча і використовує при цьому ресурси несвідомого мислення. Якщо в розпорядженні людей з'явилася нова інформація, яка підвищує шанси на виживання, то, використовуючи її, вони можуть мати більш численне потомство, якому і передадуть своє знання. Саме тиску природного відбору людство зобов'язане своїми культурними досягненнями.

1.3. Когнітивно-еволюційний підхід до процесу пізнання (Д. Кемпбел і К. Лоренц)

Загальним для всіх представників еволюційної епістемології є те, що вони визнають наявність початкового безумовного додосвідного знання у суб'єктів пізнання, наявність еволюції і дотримуються такої думки, що еволюційна теорія може бути поширена на область епістемічних (пізнавальних) дій не тільки тварин, а й людей. Виникає питання: що таке знання і як воно виникає, стаючи предметом еволюційної епістемології.

Американський філософ і психолог Д. Кемпбел вніс значний вклад в розвиток ідей еволюційної епістемології. У 1974 році саме він ввів у науковий обіг цей термін і запропонував розглядати знання не як фенотипічну ознаку, а як процес, що формує цю ознаку. «Приклад збільшення знання, здійснюваного природним відбором, можна узагальнити на інші види пізнавальної діяльності, такі, як навчання, мислення і наука» [2].

Однак про початок історії активного застосування ідей еволюціонізму слід говорити все ж лише у зв'язку з науковою діяльністю Конрада Лоренца, австрійського зоолога, одного із засновників етології, лаурета Нобелівської премії (1973 рік). Він сформулював принципи еволюційної епістемології в своїй статті "Кантівська доктрина а рїогї в світлі сучасної біології". Стаття була опублікована в 1941 році, у ній була зроблена спроба прояснити фундаментальні епістемологічні питання на біологічній основі.

Теорію пізнання Лоренц називає також біоепістемологією, оскільки саме життя характеризується ним як пізнавальний процес, як «когногенез». Такий підхід націлений на пояснення генезису наших когнітивних структур від рівня інстинктів і чуттєвого сприйняття до рівня практичного мислення і пізнання. Наше знання аж ніяк не вичерпується науковим знанням, а тим більше не починається з нього. Більш того, в структурних ознаках живих організмів, наприклад, в розрізі очей або в формі крил птахів, закодована природа світу, в якому живуть ці організми.

Базуючись вже на цьому твердженні, прихильники еволюційної епістемології намагаються пояснити, як відбувається перетворення систем, суть яких просто сховища інформації, які ні в якому сенсі не є знанням у суб'єктів пізнання. В результаті була побудована еволюційна шкала, на нижньому рівні якої знаходяться інстинктивні реакції, а на верхньому - людські істоти, які можуть пригнічувати інстинктивні спонукання і регулювати свою поведінку, відповідно до соціальних норм.

На думку Лоренца, існування такої шкали свідчить про наявність вроджених когнітивних структур, які, визначаючи напрям пізнання, самі залишаються поза детермінацією з боку змісту пізнання і виявляються апіорними в кантовському сенсі. Вони апіорні, однак, тільки для індивіда, але апостеріорні для людського виду. Таким чином, когнітивний апарат, що сформувався у людини не пройшов еволюційного відбору і не здатний бути регулятором когнітивної діяльності.

Лоренц в рамках своєї "біоепістемології" аналізував лише ту реальність, яка була доступна тільки повсякденному досвіду. Тому виділені ним когнітивні структури, опиняючись в середовищі іншого роду губили свою надійність. Це стосувалося реальності, в якій були покликані когнітивні структури наукового пізнання.

Теза про те, що людина народжується деяким чином оснащена для пізнання, що її розум не у вигляді *tabula rasa*, як думали емпіристи, отримує

подальший розвиток в концепції Лоренца. Відповідно до неї, вроджене знання існує і має своїм матеріальним носієм людський геном, але це знання не має виду математичних або логічних понять і взагалі не приносить людині готової «інформації про світ», а складається з структур, що роблять можливим засвоєння такої інформації. Власна епістемологічна установка Лоренца - гіпотетичний реалізм. Спостереження і експерименти над зовнішнім світом доставляють нам чимало фактів, що описують «позасуб'єктну реальність», тобто реальність, однаково визнається всіма спостерігачами. Вчений намагається пояснити цю реальність за допомогою теорій, які визначають закономірності в цій множині фактів.

Теорія виникає не з простого накопичення та класифікації фактів, а з гіпотез, що вигадувались дослідником і підлягають дослідній перевірці. Кожна така гіпотеза є інтуїтивною здогадкою, що стимулюється не тільки спостереженням фактів, а й іншими, вже успішно підтвердженими гіпотезами.

Питання про природу людини, про її місце в світі, про долю людства завжди хвилювали Лоренца, але він підходив до їх дослідження не з умоглядних, а з природничо-наукових позицій, використовуючи дані створених ним дисциплін - еволюційної теорії пізнання і еволюційної теорії поведінки. «Кожен крок еволюції людини створюється не тільки відмінність в ступені, але і відмінність у сутності» [5]. Він стверджує, що в наш час вперше в історії з'явилася надія досягти природничого розуміння складної живої системи - людського суспільства.

1.4. Концепція «автопоезис» в епістемології

У середині 1970-х рр. чилійськими нейробіологами - представниками Сантьягської теорії пізнання Ф. Варелою і У. Матураною була розроблена концепція автопоезису. Автори вивчали генезис і функціонування живих систем з точки зору еволюційно-діяльнісних уявлень. Поняття «автопоезіса» в перекладі з грецького дослівно означає «самовідтворення».

Основною метою дослідження стало виділення фундаментального організуючого початку, властивого всім живим істотам. Розвиваючи концепцію автопоезису, вчені вийшли за межі біології і зробили значні онтологічні і гносеологічні висновки, що дозволило проаналізувати соціальні процеси, роль мови в житті суспільства, психологію людини.

Ця концепція заснована на системному підході: розробляється теорія складних саморегулюючих систем, у яких життя є сутнісною якістю. Функція автопоезиса полягає, по-перше, в здатності постійно самовідтворюватися, а по-друге, зберігати свою автономію по відношенню до навколишнього середовища.

Живі системи відрізняються одна від одної своєю структурою, але завжди мають схожу автопоезну організацію. Важливою характеристикою таких систем є здатність змінювати свою структуру, але залишатися тією ж самою системою без втрати організаційних особливостей, причому здатність до постійних зміни є умовою збереження своєї організації. Цим автопоезні системи відрізняються від таких систем природного походження як кристали, які не прагнуть активно підтримувати свою організацію. Якщо у штучної машини, наприклад комп'ютера, автомобіля, процеси, які вони виконують, задаються ззовні, то живому організму властива самоорганізація.

Ключовими характеристиками автопоезних систем є їх цілісність і автономність по відношенню до зовнішнього середовища. Під першою розуміється сукупність властивостей існування живої системи в просторі і відособленість її динамічних процесів від зовнішнього середовища. Автономність по відношенню до зовнішнього середовища в залежності від рівня системи, будь то біологічна клітина або комаха, трактується як форма свідомості - наприклад, в клітці підтримує автономність клітинна мембрана, яка є примітивним рівнем свідомості. В процесі еволюційного розвитку органічного світу виникають складні когнітивні системи, вони володіють

розвиненою свідомістю, що здійснює процедури абстрагування, аналізу, проектування.

Стрижневою характеристикою живого є його нерозривний зв'язок з навколишнім середовищем завдяки мережі структурної взаємодії, динамічній єдності. Для аналізу цього феномена Ф. Варела і У. Матурана вводять поняття операціонально замкнутої живої системи. З точки зору синергетики тільки відкриті системи вільно обмінюються енергією із середовищем, мають властивість самоорганізації; закриті не беруть участі в таких процесах обміну, ступінь хаотизації в них наростає, вони поступово руйнуються. Автори концепції наполягають на частковій замкнутості живих систем, які не є, за великим рахунком, ні повністю відкритими, ні повністю закритими. Система активно взаємодіє, контактує із зовнішнім світом, але разом з тим зберігає свою автономію від нього. Автопоезна система, володіючи певним набором патернів життєдіяльності, підтримує свою ідентичність, саморозвивається, самовідтворюється, зберігає стійкість до впливу зовнішніх факторів.

Істотним для концепції автопоезиса є питання пізнання, яке розглядається з точки зору біологічного підходу. У. Матурана і Ф. Варела наполягають на тому, що світ не даний для пізнання в готовому вигляді, але конструюється когнітивною системою в процесі життєдіяльності. Принципове значення мають біологічні характеристики живого організму, що визначають спосіб його життєдіяльності.

Вчені відзначають: «Весь когнітивний досвід, включаючи пізнаючого на особистісному рівні, корениться в його біологічній структурі» [8; с.14]. Пізнання має біологічне коріння, його результат предбачений фізіологією організму. Живий організм і навколишнє його середовище пов'язані динамічною єдністю, яка ґрунтується на способі життєдіяльності цього організму. Наприклад, інфузорія і собака живуть «в різних світах», так як в зв'язку з різною біологічною організацією їм доступні різні когнітивні області, тому область пізнання обмежена способом життєдіяльності організму. Таким чином, жива система контактує лише з частиною навколишнього її середовища,

яка є когнітивною нішею даного організму. Когнітивна область, в якій він існує, детермінується автопоезісом системи, тому область пізнання і проживання збігається.

Ф. Варела і У. Матурана ототожнюють на підставі автопоезіса три сфери - буття, пізнання і діяльність. Життя є діяльність, світ, готовий для пізнання, відкривається організму в процесі життя. Центральною ідеєю концепції є те, що пізнання нерозривно пов'язане з дією і здійснюється через неї.

Під знанням Ф. Варела і У. Матурана розуміють «ефективну поведінку в деякому заданому контексті» с. Це область адекватної взаємодії системи і середовища, що дозволяє здійснювати автопоезіса. Знання в цьому випадку є таким поданням про середовище, завдяки якому система розраховує свою поведінку і успішно здійснює життєдіяльність, тому знання не обов'язково має відповідати предметам об'єктивної реальності і бути знанням чого-небудь. Воно не ізолювано від когнітивного агента в якості абсолютного, але має на увазі його наявність. Знання завжди є знанням спостерігача.

Поява реальності як якогось світу, відмінного від спостерігача, відбувається тому, що для кожної автопоезної системи властиво виділяти свою цілісність, автономність. Тут лежить фундаментальна властивість розрізнення як виділення системою себе з навколишнього середовища. Цим шляхом організм відмежовує зовнішню реальність, виділяючи в ній предмети, властивості яких впливають на нього, провокуючи певні реакції. Без спостерігача дана процедура була б неможлива. На думку авторів, предмети світу, втративши свій статус, втратили б і відмінності.

Концепція автопоезису розвивається в рамках синергетичної парадигми: організм і навколишнє середовище пов'язані процесуальною єдністю і є системою. Таким чином, концепція автопоезису об'єднує в собі ідеї синергетики, еволюційної епістемології, конструктивізму і є теоретичною основою для дослідження процесів на різних рівнях організації природи і соціального життя.

1.5. Внесок К. Поппера и Г. Фолмера в епістемологію: пізнання як результат біологічної еволюції.

Ідеї гносеологічного еволюціонізму пронизують всю наукову творчість Карла Поппера. Сам він писав з цього приводу: "Я завжди виявляв особливий інтерес до теорії еволюції і готовий з радістю прийняти еволюцію як факт" [14; с.39].

Творчі потенції власної концепції логіки наукового дослідження дали йому можливість викрити ряд важливих аспектів еволюції наукового знання і, досліджуючи ці аспекти, Поппер вніс безсумнівний внесок в еволюційну епістемологію.

Філософ докладно дослідив процес зміни теорій в науці. І стверджував, що цей процес подібний до процесу виборчої біологічної елімінації (процес вимирання окремих видів). Віддаючи пріоритет логічному аналізу зростання наукового знання, Поппер все ж не відриває наукове знання від знання донаукового: він ототожнює зростання наукового знання і зростання знання, що описане в ясній і виразній формі.

У зв'язку з включенням дарвінізму в сферу дослідження, Поппер спробував пояснити його роль і місце в контексті основних логіко-методологічних інтересів, пов'язаних з розробкою концепції логіки і програми наукового дослідження, розвиток пізнання шляхом сміливих припущень і їх рішучих спростувань. Філософ робить спробу створити еволюційну теорію розвитку знання та прийняв за зразок еволюційну теорію Дарвіна, точніше її неодарвіністський варіант. Це заслуговує на пильну увагу: еволюційний підход має вже значення не просто аналогії, а принципу.

Найбільш важливими моментами біолого-еволюціоністського підходу до знання є наступні. Перш за все твердження про те, як успадковані, так і придбані адаптації, знання в суб'єктивному об'єктивному сенсах, сягають своїм корінням в біологічну еволюцію, в фундамент вродженого або інстинктивного знання, запрограмованого в генах людини. Більш того, «значимість придбаної

інформації визначається майже повністю вродженою здатністю людини використовувати (і коригувати) її на базі успадкованого несвідомого знання» [28; с.121].

Кант, який висунув ідею апіорного знання, вважає Поппер, передчував появу еволюційної теорії пізнання, але зараз можна йти в апіоризмі далі Канта і стверджувати, що "99 відсотків знання всіх організмів є вродженим і інкорпорованим в нашій біохімічній конституції." [15; с.46]. Апостеріорне знання інтерпретується нами в світлі апіорних несвідомих ідей. Але досить часто інтерпретується помилково.

Другим важливим моментом еволюційного підходу до знання (і свідомості) є розгляд його через призму природнього відбору. Кожна емерджентія - будь то біологічний організм або наукова гіпотеза - розглядається Поппером як "теорія про оточення", як "структура-очікування" або "заявка на життєвість". Її адаптація полягає в модифікації "теорій очікувань" через пробні мутації, відбір найбільш пристосованих з них шляхом "елімінації помилок". В процесі адаптації до середовища тварини набувають істинного знання про світ (інакше вони були б еліміновані природним відбором), але цю істинність не слід розуміти як достовірність (якою володіють математичні істини). У нашому знанні багато істинного, але мало достовірного. Слід зазначити, що і з точки зору Поппера «всі закони або теорії слід вважати гіпотетичними, або приблизними, тобто просто здогадами» [16; с.20].

Поппер визнає необхідність «свідомого і систематичного критичного ставлення до теорій» [16; с.75], вважаючи, що саме з цього починається науковий метод. Саме починається, а не зводиться до нього. При цьому Поппер не закликає до відмови від пізнання через його безперспективність. З його точки зору, як «евлюціоніста», мета науки - «зростання правдоподібності». І нехай науковий опис світу лише приблизно вірний, але Поппер вважає, пропонуючи «ослаблену» форму принципу емпіризму, що «тільки досвід може допомогти нам прийняти рішення про істинність або хибність фактуальних висловлювань» [16; с. 23].

Автор еволюційної епістемології критичного реалізму однозначно визнає кореспондентську концепцію істини. У зв'язку з цим він відзначає: «Я приймаю засновану на здоровому глузді теорію, згідно з якою істинність є відповідність фактам (або дійсності) або, точніше, теорія істинна, якщо і тільки якщо вона відповідає фактам» [16; с. 51].

Описуючи контури еволюційної епістемології, Поппер зазначає: «Виходячи з наукового реалізму, досить ясно, що якби наші дії і реакції були погано пристосовані до нашого оточення, ми б не вижили. Оскільки "переконання" тісно пов'язане з очікуванням і з готовністю до дії, ми можемо сказати, що багато з наших практичних переконань, швидше за все, істинні, якщо вже ми до цих пір вижили» [16, с. 73]. Більш того, дистанціюючись від скептицизму, і, відстоюючи позиції еволюційної епістемології Поппер пояснює: «Сучасний скептицизм вважається теорією, песимістичною по відношенню до можливості знання. Погляд же, пропонований тут, з надією відстоює можливість зростання знання, а отже можливість знання. Він тільки відмовляється від якості безсумнівності, яку здоровий глузд брав як істотне для знання, і показував, що як безсумнівність, так і знання відрізняються від того, що передбачає на їх рахунок теорія пізнання, заснована на здоровому глузді. Навряд чи можна назвати скептиком того, хто вірить в можливість необмеженого зростання знання» [16, с. 101].

Слід зазначити, що Поппер не заперечує, що існують між людьми відмінності, але слідом за І. Кантом вважає їх джерелом морального і матеріального прогресу суспільства. «Не можна, зрозуміло, заперечувати, - пояснює К.Р. Поппер свою позицію, - що людські індивідууми, подібно до всіх інших предметів нашого світу, є вельми нерівними у багатьох відношеннях. Можна не сумніватися, що така нерівність має велике значення і що вона в багатьох випадках навіть вкрай бажана» [12, с. 271].

При цьому, однак, К. Р. Поппер наполягає на раціональній єдності людства. І в зв'язку з цим він стверджує: «Той факт, що раціоналістичний підхід бере до уваги перш за все докази, а не особистість, що доводить, має

далекосяжні наслідки. Відповідно цього факту, ми повинні визнати всякого, з ким спілкуємося, потенційним джерелом доказів та розумної інформації, встановлюючи тим самим те, що можна назвати "раціональною єдністю людства"» [12, с. 261].

Німецький фізик і філософ, доктор фізико-математичних і доктор філософських наук Герхард Фолмер свою еволюційну теорію намагається будувати на основі емпіричних фактів. Він пише, що людське знання недосконале, але воно існує, а значить воно можливе. Те, що знання існує вже є емпіричним фактом, воно потребує пояснення. Світ повинен бути закономірним. Без симетрії немає пізнання. Повинні бути такі системи, які б обробляли інформацію.

Фолмер описує картину теорії пізнання таким чином, що наука та теорія пізнання знаходяться в плідній взаємодії. Не може бути теорії пізнання без емпіричного знання, перш за все, без біології, психології, нейропсихології і не може бути надійності в науці без теорії пізнання. Філософ повинен створити або довести теорію людського пізнання абсолютно ясно. «Мислення і свідомість є функціями мозку, природного органу. Як і всі інші органи і їх функції, вони забезпечують взаємодію індивіда з навколишнім світом і повинні виправдовуватися в ході цієї взаємодії» [21].

Фолмер вважає, що суб'єктивну пізнавальну структуру можна розглянути як гіпотезу про структуру світу. Біологічна еволюція - це процес мутацій і селекції, процес пропозицій і спростувань. Для філософа важливо яким чином еволюційна теорія пізнання пов'язана з проблемою вроджених ідей, які є пробним каменем для аргументів емпіриків і раціоналістів, так як людське знання є вже вродженим, генетично переданим і незалежним від будь-якого індивідуального досвіду.

Хоча еволюційна теорія пізнання і визнає апіорне знання, але Фолмер вважає, що вона руйнує кантівське поняття апіорного і не захищає об'єктивні істини, і так само не може вирішити всі теоретико-пізнавальні проблеми, так як ми потребуємо, а саме:

- у визначенні понять "когніція" і "пізнання" (пізнання - є адекватна реконструкція, і ідентифікація об'єктивних структур в суб'єкті; когніція - процес, який веде до пізнання);
- в теорії про те, як виникає пізнання (через взаємодію об'єктивних і суб'єктивних структур);
- у концепції про співвідношення реального світу і пізнання суб'єкта.

Розділ другий. Еволюційна епістемологія як базис поведінкової економіки.

2.1. Теоретичні засади формування поведінкової економіки.

Еволюційна епістемологія має широку дисциплінарну підставу. По-перше, це науково орієнтована епістемологія. По-друге, це міждисциплінарний або, як сьогодні частіше говорять, трансдисциплінарний розгляд пізнавальної активності і її результатів (знання). Якщо в початковій версії еволюційного натуралізму Конрада Лоренца вона спиралася головним чином на моделі еволюційної біології, то тепер вона отримує більш глибоку підставу універсального еволюціонізму - моделі еволюції і самоорганізації складних систем, які розроблені в сучасній теорії складності та науці про мережі.

Еволюційна епістемологія спочатку розвивалася як дослідницька програма в епістемології, яка має суттєву і глибоку емпіричну підставу. Ставлячи собі за мету дати еволюційне пояснення когнітивним явищам і процесам, еволюційна епістемологія спиралася і досі спирається на новітні дослідницькі результати і відкриття в таких дисциплінарних областях: в еволюційній біології і генетиці, в нейрофізіології, в психології (когнітивній і генетичній психології - психології розвитку Ж.Піаже), в психоаналізі та психотерапії, в антропології та порівняльній антропології, в етології, соціобіології і біополітиці, в лінгвістиці і нейролінгвістиці, в інформатиці та робототехніці.

Наука сьогодні розвивається, породжуючи все більш складні трансдисциплінарні комплекси знань. Часто саме на трансдисциплінарних полях досліджень здійснюється конструктивний діалог між фахівцями різних дисциплін, народжується нове знання, відбуваються прориви в розумінні світу. Інтенсивно розвиваються області сучасних трансдисциплінарних досліджень, поряд з когнітивною наукою - теорія складності. Саме трансдисциплінарні дослідження визначають, мабуть, вигляд науки в середньостроковому майбутньому.

Про проникнення еволюційного мислення в інші області знання в результаті розвитку еволюційної епістемології, писав Г. Фолмер. Він підкреслював, що еволюційна епістемологія - це не закрита, а відкрита теорія, що розвивається. Вона більше спрямована в майбутнє, ніж констатує свої досягнення. У теоретико-пізнавальному плані вона здатна до розвитку як теорія, в якій може бути побудована повна система категорій людського досвіду, підкріплених за допомогою фактів і емпірично перевірених гіпотез про еволюцію когнітивних здібностей людини. "Те, що знання існує вже є емпіричним фактом, воно потребує пояснення. Світ повинен бути закономірним. Без симетрії немає пізнання"[20, с. 27]. Поряд з теоретико-пізнавальними наслідками положення еволюційної епістемології застосовуються в еволюційних психології, етиці, естетиці, педагогіці, в соціальній інженерії та в поведінковій економіці.

Починаючи з ХХ ст. однією з тенденцій розвитку економічної думки – є розвиток міждисциплінарної концепції - поведінкової економіки. Це така галузь економічної теорії, яка вивчає психологічні особливості людського сприйняття і судження, вплив емоційних і когнітивних чинників на поведінку і прийняття економічних рішень суб'єктами економіки та наслідки цього впливу на ринкові змінні (ціни, прибуток, витрати, ресурси і т.д.) і на ринок в цілому

Поведінкова економіка збила в собі всі напрацьовані дослідження щодо процесу прийняття рішень людиною, максимально наблизила модель індивідуума до реальності, показала його нерациональність. Сучасна економіка є інноваційною. У ній, поряд з факторами виробництва і природними ресурсами, особливе місце займають інтелектуальні ресурси, а саме - знання. Кожен день знання та інтелект допомагають приймати суб'єктам економіки (окремим особам, компаніям, державам) різні рішення, в тому числі економічні, тим самим визначаючи характерні риси і специфіку їх поведінки.

Сучасна економіка вивчає раціональну поведінку. Раціональні агенти егоїстичні, мають стабільні уподобання і на основі максимально точної і доступної інформації приймають оптимальні узгоджені рішення. Змінена реальність вимагає зміни методології пізнання з явним посиленням міждисциплінарності (економічний імперіалізм) та прикладним використанням польових досліджень (експериментальна економіка) для коригування економічної поведінки.

Коеволюція стосовно наукової теорії означає спільне дослідження феномену економічної поведінки як елемента соціально-економічної системи з позицій різних наук, співрозвитку теорій, їх паралельне існування і еволюцію. Коеволюція теорій споживання заснована на міждисциплінарності, тобто дослідженні одного і того ж явища з різних теоретичних і практичних ракурсів в рамках загальної економічної науки і мультидисциплінарності, тобто інтеграції парадигмальних методологічних принципів різних наук. Практична значимість мультидисциплінарних методів надзвичайно висока. Вони відіграють роль інструмента в конкретній науці, з їх допомогою можуть змінитися онтологічні і гносеологічні уявлення про об'єкт науки. Мультидисциплінарний аналіз збагачує економічну теорію споживання і може бути реалізований в рамках системного підходу, що дозволяє досліджувати не тільки фінансовоекономічні, а й соціальні, філософські, культурні, психологічні, історичні детермінанти економічної активності людини.

«Мета дослідника в рамках поведінкової економічної теорії - зрозуміти, яким чином здійснюється реальний процес прийняття рішень, які економічні чинники і умови його детермінують, які властиві даним процесам прийняття рішень»[17; с.16]. Головними цілями поведінкової економіки є облік, дослідження і аналіз регулярних «збоїв» у раціональній поведінці і систематичних помилках економічних агентів при прийнятті економічних рішень.

2.2. Патерналізм як принцип поведінкової економіки.

Представники соціальної філософії під «патерналізмом» розуміють будь-які форми втручання в приватне та публічне життя людини проти її волі з боку третіх осіб (держави, сім'ї, церкви і т.д.) на тій підставі, що подібне втручання покращує її становище і запобігає нанесенню їй шкоди. Про патерналізм можна казати тоді, коли, з одного боку, ми фіксуємо прояви насильства (обмеження свободи вибору), але коли, з іншого, його метою виявляється благополуччя того, на кого воно спрямоване. Передбачається, що людина сама не в змозі визначити, в чому полягають її справжні інтереси, і хтось, хто знає це краще, може і повинен формулювати їх замість неї.

В такому випадку про патерналізм ми можемо говорити при наявності двох умов:

1. Примушування людини до поведінки, яку він сам не вибрав (обмеження свободи вибору)

2. Втручання здійснюється не на користь того, хто реалізує це втручання, а на користь того, кого примушують (мета - благо того, на кого воно спрямоване).

Людина сама не в змозі визначити в чому її справжні інтереси і хтось, хто знає це краще, може і повинен їх формулювати та змушувати людей служити цим інтересам.

Патерналізм буває державним і приватним. В сучасному слововживанні цим терміном найчастіше позначають закони і заходи державної політики, які обмежують свободу людей в їх же інтересах. Приклади різноманітні: внески в систему соціального страхування; заборона їзди на мотоциклах без захисних шоломів; примусове переливання крові хворим дітям, навіть, коли релігійні погляди батьків цього не допускають. Класичний приклад патерналізму - це відношення батьків до дітей. У разі державного патерналізму "батьківська опіка" переноситься на дорослих індивідів, навіть коли вони визнаються законом дієздатними і відповідальними громадянами.

Стандартний підхід, прийнятий в економічній теорії, має на увазі появу моделі раціонального вибору повністю свідомими індивідами. Раціональність в економічній теорії розуміється чисто формально, в сенсі узгодженості, упорядкованості, переваг, які є у людини. Передбачається, що людина поводить себе послідовно і несуперечливо.

З точки зору психології поведінки існують дві найважливіші умови:

1. транзитивність;
2. незалежність від контексту.

Рішення, які стануть приймати індивіди при пред'явленні їх різних описів однієї і тієї ж проблеми, будуть залишатися одними і тими ж.

З філософської точки зору передумова раціональної поведінки еквівалентна припущенню про єдність особистості економічних агентів - наявність у кожного з них єдиного "Я".

Ідея, що люди є повністю раціональними істотами має для традиційної економічної теорії не тільки аналітичне, а й нормативне значення. Нормативний підхід традиційної економічної теорії можна назвати "велферийським". Це означає, що добробут будь-якої людини полягає в повноті задоволення її переваг, а переваги, в свою чергу, є раціональними, тобто добре упорядкованими. Відповідно, добробут суспільства - це сума добробуту індивідів з яких воно складається.

Головна змістовна відміна поведінкової економіки від традиційного економічного аналізу - це відмова від конвенційної моделі раціонального вибору, відмова від уявлень про раціональну поведінку економічних агентів (поведінка реальних людей має не багато подібного з гіперраціональним homo oeconomicus, що володіє строго впорядкованим набором переваг, котрі володіють досконалою інформацією і наділеними безмежними рахунковими здібностями).

Позитивна програма поведінкової економіки полягає в тому, щоб знаходити поведінкові аномалії, когнітивні помилки. У експериментальному

середовищі демонструється, що люди поведуться нерационально, порушуючи в тому чи іншому відношенні аксіому раціонального вибору.

Якщо ми відмовляємося від передумови раціональної поведінки людей, то поведінкова економіка знімає заборону на патерналістські втручання в життя людей. Вона різко розширює поле для державного активізму (це обмежувала традиційна економічна наука).

Згідно з нормативною програмою поведінкової економіки, відомої, як новий патерналізм, пряме втручання в процес прийняття рішень індивідами не тільки можливе, але й необхідне.

Прихильники поведінкової економіки, що сформували нову модель людини в економіці, провели не тільки позитивний аналіз, а й виробили певні нормативні рекомендації (нормативний аналіз передбачає опис певних норм, правил, принципів нової концепції, а нормативний аналіз пов'язаний з виробленням правил і пропозицій про те, як за допомогою втручань поліпшити нову концепцію). У дослідників поведінкової економіки ці рекомендації були пов'язані, в основному, з втручанням держави в економіку, втручанням, покликаним коригувати нерациональну поведінку економічних агентів. Така нормативна програма в економічній теорії називається новим патерналізмом, так як таке втручання позитивно позначається на становищі людини (під патерналізмом будемо розуміти саме державне втручання). У порівнянні з традиційною неокласичною моделлю істотно розсунулися межі втручання держави в економіку і в прийняття рішення кожною окремо взятою людиною.

Держава повинна спрямовувати поведінку нерациональних індивідів в рациональне русло, захищаючи їх від самих себе. При цьому виявляються під питанням інші форми державного втручання і регулювання (субсидії, податки), так як реакція на них з боку агентів з поведінковими аномаліями може приймати небажані форми і носити ірраціональний характер.

В процес прийняття рішень індивідами необхідне пряме втручання:

"іраціональні" приватні агенти повинні потіснитися, звільнивши місце для діяльності "раціональних" агентів держави.

Держава не обов'язково має бути пов'язана з обмеженням свободи вибору людини, тому одна з назв нового патерналізму - це лібертаріанський патерналізм. «Застосовуючи термін «лібертаріанський» разом зі словом «патерналізм», ми маємо на увазі збереження свободи в буквальному значенні цього виразу» [18]. Лібертаріанський патерналізм прагне при проведенні патерналістської політики зберігати максимально широку свободу вибору. Держава повинна лише особливим чином структурувати поле вибору людей, залишаючи прийняття остаточних рішень на розсуд самих людей. «Лібертаріанський аспект простий: в цілому у людей повинна бути можливість робити те, що їм подобається, і відмовлятися від того, що не до душі» [18].

Позиція поведінкової економіки по відношенню до стандартної моделі раціонального вибору виявляється двоїстою. Як описову теорію вона відкидає, але в якості нормативного ідеалу не тільки зберігає, але і наполягає на її безумовній значущості. Тобто державне втручання - знаряддя, за допомогою якого хочуть створити індивідів з обмежених в необмежено раціональних. «Лібертаріанський патерналізм складається з дій, правил і інших прийомів підштовхування, яких легко можна уникнути відмовою від участі» [18].

Залежно від того, як істотно держава впливає на процес прийняття рішень, можна виділити більш сувору і менш жорстку форму патерналізму. «Жорсткий» патерналізм означає серйозний вплив на прийняття рішень і законодавче обмеження (наприклад, заборона на вживання наркотиків, здійснення насильства). Менш строга форма означає менші обмеження і можливість вибору.

Неокласична економічна теорія традиційно негативно ставиться до обмежувальної політики з боку держави, яка звужує можливості вибору для індивідів. Цей антипатерналістський принцип в рамках неокласичної теорії пояснюється тим, що споживач завжди діє наскільки це можливо раціонально,

тому втручання в процес прийняття ним рішень зайве, воно лише порушує прийнятні споживачем оптимальні рішення (єдине «виправдане» втручання держави в економіку - це «провали» ринку). Якщо ж говорити про поведінкову економіку, то до провалів ринку додаються умовно названі «поведінкові» провали (так як споживачі нерациональні), тому державі просто необхідно допомагати індивідам. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність в тому, щоб держава безпосередньо втручалася в процес прийняття рішень.

При цьому виділяються так звані форми «старого» і «нового» патерналізму. «Старий» патерналізм ігнорує переваги і інтереси економічних агентів, які приймають рішення і замінює їх інтересами держави. «Новий» (або легкий) патерналізм на відміну від «старого» не виключає особистих переваг індивіда, і навіть сприяє реалізації цих переваг (наприклад важливо не те, що людина, скажімо, курить і завдає шкоди оточуючим, а важливо те, що вона тим самим наносить шкоди самій собі).

«Новий» патерналізм, який ґрунтується на засадах поведінкової економіки, достатньо відрізняється від патерналізму старого зразка - як за установками нормативними, так і за формами рекомендованого державного впливу. «Старий» патерналізм найчастіше мав виразне релігійне або моралістичне забарвлення. Він ігнорував переваги і інтереси «підопічних», фактично замінюючи їх уподобаннями та інтересами «опікуна»: явно передбачалося, що держава-патерналіст набагато краще самих людей знає, в чому полягає їх «істинне» благополуччя. Для ідей «старого» патерналізму та обставина, що індивіду подобається вживати алкогольні напої, не має ніякого значення, оскільки з її точки зору подібні переваги є «неправильними» самі по собі, не заслуговуючи нічого крім засудження).

Дві принципові відмінності нового патерналізму від старого:

1. роль нормативного стандарту відводиться суб'єктивним уподобанням самих індивідів (допомагає людям досягати всього того, чого, за великим рахунком, хочуть вони самі; береться допомагати їм у досягненні більш

високих рівнів суб'єктивного благополуччя, яких вони не в змозі досягти власними силами через когнітивні обмеження);

2. державний контроль може підвищувати добробут індивідів не обмежуючи (або майже не обмежуючи) їх автономії.

Роль нормативного стандарту «нового» патерналізму відводиться суб'єктивним уподобанням самих індивідів. Важливо, скажімо, не те, що людина, зловживає алкоголем і цим завдає собі шкоди з точки зору оточуючих, а те, що цим вона завдає собі шкоди в своїх власних очах.

За словами Д. Аріелі, «новий» патерналізм на відміну від «старого» спрямований на те, щоб допомагати людям досягати всього того, чого за великим рахунком хочуть вони самі. Інакше кажучи, він береться допомагати їм у досягненні більш високих рівнів суб'єктивного благополуччя, яких вони не в змозі досягти власними силами через когнітивні і поведінкові обмеження.

Інша, не менш важлива відмінність полягає в тому, що якщо «старий» патерналізм намагався поліпшувати стан індивідів, позбавляючи їх свободи вибору, то «новий» вважає, що державний контроль може підвищувати добробут індивідів, не обмежуючи (або майже не обмежуючи) їх особистої автономії. Ця ідея існує в декількох різних, але дуже близьких версіях: «асиметричного патерналізму» К. Камерера і його співавторів; «легкого патерналізму» Дж. Ловенштейна і Е. Хейслі; «лібертаріанська патерналізму» К. Санштейна і Р. Талера.

Види патерналізму:

- «асиметричний патерналізм»: така форма державного втручання, яка приносить значні вигоди обмежено раціональним людям, але при цьому ніяк не впливає на тих, хто є повністю раціональним;
- «легкий патерналізм» - така форма, що проголошується «поліпшення якості прийнятих людьми рішень без їх обмеження»;

- «лібертаріанський патерналізм»: така форма державного втручання, коли держава тільки «підштовхує» індивіда до прийняття того чи іншого рішення, але підсумкове рішення приймає все одно індивід.

Отже, лібертаріанський патерналізм - це «нова меріторіка», в основі якої лежить не просто припущення нераціональності індивідуумів, а його психологічне обґрунтування, створене поведінковою економікою. «В багатьох сферах підштовхування і лібертаріанський патерналізм є занадто незначними і обережними заходами» [18]. Поведінкова економіка рішуче відкидає традиційну антипатерналістську установу. Державне втручання стає інструментом, за допомогою якого в поведінковій економіці «недосконала» поведінка обмеженого індивіда наближається до «ідеальної» (тобто максимально раціональної).

2.3. Теорія поштовху Р. Талера і розвиток основних ідей поведінкової економіки.

Американський науковець та економіст Річард Талер вніс значний вклад в розвиток поведінкової економіки, сформувавши як теоретичний, так і практичний фундамент даної області. Використовуючи результати досліджень в області людської психології, він розробив ряд аналітичних і експериментальних інструментів для розуміння і передбачення людської поведінки. Виконана їм робота має істотний кумулятивний ефект на розвиток економічної думки та пропонує розроблені інструменти величезній кількості дослідників для розробки теорій і проведення емпіричних досліджень. Крім того, в даний час спостерігається тенденція до зміни думки широкого загалу про поведінкову економіку і пов'язане з цим поступове переведення її з розряду маргінальних і суперечливих економічних теорій в одну з найбільш популярних сучасних наукових сфер в галузі економіки.

На думку Річарда Талера, традиційна економічна теорія застаріла: «людина раціональна» - занадто обмежена модель, щоб пояснити рішення і

вчинки людей. «Ірраціональність виникла не випадкова і не беззмістовна - навпаки, вона цілком систематична і передбачувана» [17, с. 4]. «Людина робить вибір зовсім не неупереджено. У словнику економістів, може, і немає слова "самовпевненість", але все ж це невід'ємна риса людської натури, а крім неї є ще маса інших упереджень, які змушують людей приймати необ'єктивні рішення» [17, с. 10]. Його нова поведінкова економіка спрямована на переосмислення людської поведінки. На відміну від вигаданого світу homo economicus (людини раціональної або, як її Р. Талер називає, раціонала), «люди часто поведуться неправильно, а це означає, що економічні моделі дають помилкові прогнози, наслідки яких можуть виявитися дуже серйозними ... Так, ніхто з економістів не передбачав кризи 2007-2008 років, і, що ще гірше, багато хто вважав, що і криза, і її наслідки були чимось, що просто не могло статися» [17, с. 9]. Вивчаючи наслідки обмеженої раціональності, соціальних переваг і відсутності самоконтролю, він показав, як ці людські риси систематично впливають на індивідуальні рішення, а також на ринкові результати.

Талеровська поведінкова економіка - не нова дисципліна: це все та ж економіка, але значно збагачена знаннями з області психології та інших соціальних наук. Характеризуючи нову поведінкову економіку, Р. Талер пише: «Зараз поведінкова економіка - це галузь, що розвивається в економіці, і в більшості провідних університетах світу вже є дослідники, що працюють саме в цій області. Не так давно представники цього напрямку та інші вчені, які займаються вивченням поведінки людини, стали частиною спільноти політичних консультантів» [17, с. 14].

Р. Талер визнає діалектичний підхід. Він заявляє, що є і хороша новина, яка полягає в тому, що «нам не доведеться викидати все, що ми знаємо про функціонування економіки і ринків. Теорії, побудовані на припущенні про те, що кожна людина є «раціональною», не варто відкидати. Вони стануть в нагоді в якості стартової точки побудови більш реалістичних моделей. Також в деяких окремих випадках, коли вирішується людиною завдання досить просте, або

коли економічні фактори володіють відповідними спеціалізованими навичками, моделі поведінки «раціоналів» можуть дати прийнятне уявлення про те, що відбувається в реальному світі» [17, с. 12].

Талер розробив методику «поштовху». Суб'єкти з обмеженими когнітивними здібностями і зі слабкою силою волі далеко не завжди будуть діяти в своїх довгострокових інтересах. Припустимо, індивідуум може прийняти рішення щодо відмови від куріння і спрямувати вільні грошові кошти на заощадження для пенсійних накопичень, але виявляється психологічно просто не в змозі це зробити.

У всіх прикладах «поведінкового підштовхування» є кілька спільних рис. Перша, звичайно, та, що в цих механізмах використовується знання про економічну поведінку людей, які реагують на стимули, з одного боку, і схильні до поведінкових спотворень і зрушень - з іншого. Друга - вони суспільно корисні. Третя - вони не вимагають істотних бюджетних витрат: досить правильно зрозуміти, які стимули діють на людину, яка приймає рішення в конкретному контексті. І саме, можливо, головне: в них не використовуються механізми прямого примусу, такі як санкції або штрафи за «неправильні» рішення. Всі рішення людина приймає сама, просто в тих умовах, в які вона поставлена дизайнером громадського механізму, її рішення, швидше за все, будуть оптимальними з суспільної точки зору. Ці принципи складають методичну основу доктрини «лібертаріанського патерналізму»: втручання в процес прийняття індивідуальних рішень допустимо, якщо рішення приймаються людиною на добровільній основі і вплив на ці рішення застосовується заради її блага. Така політика мінімального втручання, мабуть, обіцяє суспільству прямі вигоди, однак вона не вільна від ряду проблем, які породжують в її відношенні не тільки захоплений оптимізм, а й неабияку частку скепсису. По-перше, те, що називається підштовхуванням, можна назвати і маніпулюванням, тобто використанням знання про людину для обмеження її волі. З лібертаріанської позиції, подібне маніпулювання, м'яко

кажучи, небажано: в решті решт, загальна ефективність забезпечується там, де всі дії економічних агентів конкурентні і автономні. Якщо якась нераціональна людина робить неоптимальну для себе самої дію - наприклад, не відкладає на пенсію, - це її особистий вибір, за який вона буде нести відповідальність сама, і суспільство не зобов'язане в це втручатися. По-друге, не має гарантій, що рішення, запропоноване громадським планувальником, дійсно оптимальне з точки зору самої людини. По-третє, поширення і застосування поведінкових знань може використовуватися не тільки в суспільних інтересах, але і в егоїстичних приватних.

Наявність такого приватного маніпулювання і його усвідомлення вимагають нової громадської реакції: наприклад, розробки нових заходів державного контролю, розвитку програм фінансової грамотності та інших інструментів, на які потрібно витратити додаткові громадські ресурси. В цілому лібертаріанський патерналізм не тільки відкриває нові можливості, але й потенційно породжує проблеми, які в ряді випадків можуть виявитися вельми серйозними і навіть мати переваги.

Корисні зміни в поведінці можуть бути досягнуті за допомогою мінімальної інвазивної політики, підштовхуючи людей до прийняття правильних рішень для себе. Цей підхід підкреслює використання архітектури вибору, дизайну середовища, в якій відбувається вибір. «Підштовхування» може мати значущі результати за допомогою розробки «вибору за замовчуванням». Розробка вирішення проблеми є важливою частиною архітектури вибору, якою займається відповідальна організація, пропонуючи суб'єктам вибір за замовчуванням для прийняття раціональних рішень.

Отже, Талер бачив своє головне завдання в розробці емпірично адекватної теорії вибору, яка описувала б реально спостережувані процеси прийняття рішень економічними агентами. Натхненні їх прикладом, сотні економістів і психологів включилися в захоплюючий процес по «деконструкції» «стандартної» моделі раціонального вибору, відшукуючи в ній все нові і нові проломи. Серед активних прихильників поведінкової економіки

можна назвати таких відомих дослідників як Дж. Акерлоф, Д. Аріелі, К. Камерер, Дж. Ловенштейн, Д. Лейбсон, Т. О'Донохью, М. Рабін, К. Санштейн, А. Шляйфер і багатьох інших. Економісти ж, які, не ведучи самостійних досліджень в цій області, поділяють ідеї та установки біхевіористського підходу, становлять сьогодні, мабуть, більшість. В решті решт вплив поведінкової економіки на весь корпус економічних досліджень виявився настільки сильним і різнобічним, що деякі коментатори розцінюють його поява як справжню «революцію» в розвитку сучасної економічної думки.

Висновки.

Отже, ми розглянули основні тенденції, напрями еволюційної епістемології, спираючись на праці найглобальніших діячів у цій галузі, таких як Д. Кембел, К. Лоренц, К. Поппер, Г. Фолмер, Ф. Варела і У. Матурана. Огляд та критичний аналіз кожного з них дає нам змогу стверджувати, що їхні теорії мають місце бути, бо дійсно впливають на подальший розвиток еволюційної епістемології, на розвиток синтезуючої теорії пізнання, яка прагне відповісти на філософські питання, базуючись на твердому фундаменті науки. Натуралістична епістемологія взяла на себе неймовірно важке завдання по зміщенню курсу традиційної теорії пізнання, поставила собі за мету та завдання змінити вектор розгляду пізнавальної проблематики. Викладене вище показало, що еволюційна епістемологія проливає нове світло на багато сфер традиційної філософії і досягла високого ступеня визнання в науковому співтоваристві.

Результати дослідження можна узагальнити у таких висновках:

- натуралістична епістемологія - це не якась одна теза, а скоріше ланцюг пов'язаних поглядів, що рекомендують різні форми відношення епістемології до природничої науки. У натуралістичній епістемології Куайн пропонує замінити нормативну епістемологію емпіричною психологією, що розуміється як частина емпіричної науки. Згідно Куайну, епістемологія займається підставами науки, але спроби вивести пропозиції про світ з пропозицій про сприйняття виявляються безуспішними. Тут він має на увазі карнаповську раціональну реконструкцію з опорою на його так звану протокольну теорію;
- задача сучасної еволюційної епістемології, як її розуміє переважна більшість дослідників, полягає в розробці всебічного і максимально вичерпного підходу до проблем пізнання, багато з якого лежить за межами класичних епістемологічних традицій. У своїй основі цей підхід, мабуть, є більш міждисциплінарним, так як він базується на

результатах, отриманих в різних науках, якщо ці результати мають хоча б якесь відношення до проблем пізнання;

- незважаючи на наявність в сучасній еволюційній епістемології досить значного числа шкіл і підходів тут можна виділити два основних, принципово різних напрямки досліджень (перша програма являє собою спробу дослідити когнітивні механізми тварин і людей шляхом поширення біологічної теорії еволюції на такі структури живих систем, які виступають в якості субстратів (носіїв) когнітивних процесів - нервову систему, органи чуття тощо (роботи К. Лоренца); друга програма, зі свого боку, виходить з можливості пояснити культуру - в тому числі ідеї, гіпотези і наукові теорії - в термінах біологічної еволюції, тобто використовує моделі еволюційної біології (роботи К. Поппера, С.Тулміна);
- з точки зору еволюційної епістемології характерний для класичної філософської традиції розрив між "світом природи" і "світом культури", між органічною еволюцією і еволюцією культурної може бути подоланий на основі теоретико-інформаційного підходу, широкого застосування теоретико-інформаційних моделей в еволюційній біології, когнітивній психології, культурології, антропології;
- з точки зору еволюційної епістемології прогрес в науці означає винахід все більш інформативних і вичерпних теорій і пояснювальних моделей, що дозволяють отримати більш точні прогнози. Більш інформативна теорія - це теорія, що володіє великим, "надлишковим" теоретичним змістом у порівнянні з конкуруючою суперницею, який отримав до того ж емпіричне (експериментальне) підтвердження.

Еволюційна епістемологія не обмежується лише згаданими вище концепціями та теоріями. Еволюційна епістемологія постає як дослідницька програма, яка може виступати в якості основоположного

компоненту для міждисциплінарних пошуків, одним в яких є і поведінкова економіка.

Поведінкова економіка - міждисциплінарна наука на межі економіки, філософії, психології, соціології, етики.

Хоча більшість формальних моделей, що використовуються економістами, за інерцією продовжують будуватися виходячи з принципу досконалої раціональності, поведінкова економіка представила численні емпіричні дані про те, як сильно відхиляється від неї поведінка людей в реальному житті. Багато в чому завдяки їй в економічні дослідження широко проникли експериментальні методи аналізу, про що ще півстоліття тому неможливо було подумати. Вона виявила і описала безліч когнітивних і поведінкових аномалій, до яких схильні обмежено раціональні індивіди. Справжній переворот був проведений нею в нормативному економічному аналізі, де вона відкинула традиційну для економістів антипатерналістську установку.

Прихильники поведінкової економіки, що сформували нову модель людини в економіці, провели не тільки позитивний аналіз, а й виробили певні нормативні рекомендації (нормативний аналіз передбачає опис певних норм, правил, принципів нової концепції, а нормативний аналіз пов'язаний з виробленням правил і пропозицій про те, як за допомогою втручань поліпшити нову концепцію). У дослідників поведінкової економіки ці рекомендації були пов'язані, в основному, з втручанням держави в економіку, втручанням, покликаним коригувати нераціональну поведінку економічних агентів. Така нормативна програма в економічній теорії називається новим патерналізмом, так як таке втручання благотворно позначається на становищі людини. Порівняно з традиційною неокласичною моделлю істотно розсунулися межі втручання держави в економіку і в прийняття рішення кожною окремо взятою людиною.

Поведінкова економіка - складне і неоднорідне явище. Модель людини, запропонована нею (в тому числі в контексті нормативного аналізу) ґрунтується на досить неординарних передумовах. З одного боку, вони здаються вельми реалістичними порівняно з доктриною абсолютної раціональності. Проте, виникають деякі критичні зауваження на адресу поведінкової економіки в цілому і моделі людини в цій концепції зокрема. Хотілося б почати з того, що незважаючи на більш, ніж піввікову історію, поведінкова економіка не стала єдиною злагодженою і структурованою наукою, в дослідженнях описуються лише ті чи інші повторювані поведінкові реакції, тобто дослідження розпадаються на безліч дрібних «прецедентів» і майже ніяк не пов'язані між собою.

Поведінкова економіка - новий перспективний напрямок досліджень, запропонував абсолютно нову модель людини в економіці і багато в чому змінив образ сучасної економічної науки. Поведінкова економіка показала і довела, як сильно відхиляється поведінка людей в реальному житті від ідеального раціонального типу поведінки.

Говорячи про нераціональність поведінки людини, проводячи аналіз систематичних помилок при прийнятті рішень, прихильники поведінкової економіки, в той же самий час, гіпертрофують роль держави і наділяють вже її, а не індивіда, «надздібностями» з можливостями безмежно раціонального прийняття рішень. Таким чином, це лише «переказ» традиційної неокласичної моделі з перекладанням «відповідальності» з індивідуума на державу, але на новому в усіх відношеннях витку розвитку.

Багато в чому завдяки поведінковій економіці в економічні дослідження проникли експериментальні методи аналізу. Хоча більшість формальних моделей, що використовуються економістами, по інерції продовжують будуватися виходячи з принципу досконалої раціональності, поведінкова економіка представила численні емпіричні

свідоцтва того, як сильно відхиляється від нього поведінку людей в реальному житті. Вона виявила і описала багато поведінкових і когнітивних аномалій, до яких схильні раціональні індивіди.

В поведінковій економіці Р. Талер сформував метод «підштовхування». Підштовхування – метод сучасної економіки, соціології та психології мас; це будь-який аспект процесу прийняття рішення, який спонукає людей змінювати свою поведінку певним чином, не вносячи жодних обмежень в можливості вибору. Прихильники методу запевняють, що він враховує психологічні, культурні, емоційні особистісні особливості і дозволяє домагатися небачених результатів в оптимізації соціальної поведінки.

Безсумнівно, що система підштовхування працює, і спокуса коригування неоптимальних рішень занадто велика, щоб від неї відмовлятися. Тому, незважаючи на лібертаріанські побоювання, в сучасних суспільствах майже склався консенсус щодо того, що підштовхування - це правильна річ, яка полегшує життя людям. В цілому поведінкові методи застосовуються для проведення публічної політики більш ніж в 150 країнах. Немає сумнівів, що в доступному для огляду майбутньому ці методи поширяться і в Україні.

Список використаних джерел

1. Глазерсфельд, Э. фон. Введение в радикальный конструктивизм // Вестник Московского ун-та. Сер. 7, Философия. — 2001. — № 4. — С. 59—81.
2. Кемпбел Д. Эволюционная эпистемология // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. С. 92—146.
3. Князева Е.Н. Эпистемологический конструктивизм // Философия науки. М., 2006. Вып. 12. С. 133—154.
4. Куайн У. В.О. Слово и объект/ Новое в зарубежной лингвистике. М., 1986;
5. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / Конрад Лоренц ; пер. с нем. А. И. Федорова, Г. Ф. Швейника ; под ред. А. В. Гладкого ; сост. А. В. Гладкого, А. И. Федорова ; послесл. А. И. Федорова. — М. : Республика, 1998. — 393 с.
6. Лоренц К. Агрессия. Так называемое зло / Конрад Лоренц ; пер. с нем.: Г. Ф. Швейник. — М.: Прогресс ; Универс, 1994. — 272 с.
7. Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект. М.: Изд. группа "Прогресс", 1995. С. 95—142.
8. Матурана У., Варела Ф. Древо познания: биологические корни человеческого понимания / Пер. с англ. Ю.А. Данилова. М.: Прогресс-традиция, 2001. - 223 с.
9. Нейрат Отто. Новая энциклопедия научного эмпиризма. Перевод с нем. В. Болатаева. М.: Альфа-М, 2014.
10. Никифоров А.Л. Фальсификационизм: от анализа структуры к анализу развития знания.//Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. С.46—83.
11. Норман Г. Поппер о ключевых проблемах науки XX века.//Вопросы философии. 2003. № 5. С.96—102.

12. Поведенческая экономика: современная парадигма экономического развития: моногр. / под ред. Г.П. Журавлевой, Н.В. Манохиной, В.В. Смагиной. М.; Тамбов: Изд. дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2016. 340с.
13. Поппер К. Логика социальных наук / Карл Поппер ; пер. с нем. // Вопросы философии. — 1992. — № 10. — С. 65–75.
14. Поппер К. Дарвинизм как метафизическая проблема / Карл Поппер ; пер. с нем. // Вопросы философии. — 1995. — № 2. — С. 39.
15. Поппер, К. Р. Объективное знание: Эволюционный подход / К. Р. Поппер. – М. : Эдиториал УРСС, 2009. – 384 с.
16. Поппер, К. Р. Открытое общество и его враги. В 2 т. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Р. Поппер. – М. : Феникс, 1992. – 528 с.
17. Талер, Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать / Р. Талер. – М. : Эксмо, 2017 – 368 с..
18. Талер Ричард, Касс Санстейн. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017. – 240 с.
19. Садовский В.Н. Эволюционная эпистемология Поппера на рубеже XX–XXI столетий. //Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: К.Поппер и его критики/Под общ. ред. В.Н.Садовского. М.: Эдиториал – УРСС, 2000. С.3–52.
20. Фоллмер Г. Мезокосмос и объективное познание//Вестник МГУ. Серия 7. Философия. 1994
21. Фоллмер Г. Эволюционная теория познания. Врожденные структуры познания в контексте биологии, психологии, лингвистики, философии и теории науки. М., 1998. 255 с.
22. Хахлвег К., Хукер К. Эволюционная эпистемология и философия науки // Современная философия науки. М., 1996. С. 161.

23. Чайковский Ю.В. Об эволюционных взглядах Поппера. // Вопросы философии. 1995. № 12. С.50–55.
24. Шмерлина И. А. Обзор монографии: Матурана У., Варела Ф. Древо познания. Перевод с англ. Ю. А. Данилова. М.: Прогресс-Традиция, 2001.
25. Эволюционная эпистемология // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. — М.: М: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. — С.555.
26. Popper Karl A Evolutionary Epistemology // Evolutionary Theory: Paths into the Future / Ed. by J. W. Pollard. John Wiley & Sons. Chichester and New York, 1984, ch. 10, pp. 239-255.
27. Popper, K, A world of Propensities P. 46.